

ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ «ՑԻՑ ՔԱՐԵՐԸ»

Հայկ Ավետիսյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր
Երևանի պետական համալսարան
ՀՀ, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1
Էլ. հասցե՝ h.avetisyan@ysu.am

Արտակ Գնունի

Պատմական գիտությունների թեկնածու
Երևանի պետական համալսարան
ՀՀ, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1
Էլ. հասցե՝ uruatry@rambler.ru

Լևոն Մկրտչյան

ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հայցորդ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ levoncultur@gmail.com

Արսեն Բոբոխյան

Պատմական գիտությունների թեկնածու
ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ
ՀՀ, Երևան, Չարենցի 15
Էլ. հասցե՝ arsen.bobokhyan@sci.am

Հոդվածը ներկայացվել է 03.05.2021, գրախոսվել է 31.03.2023, ընդունվել է տպագրության 07.08.2023
DOI: 10.53548/0320-8117-2023.2-198

Ներածություն

Քարը և քարե կոթողները իրենց որոշակի հետքն են թողել հայկական կոլեկտիվ հիշողության մեջ¹: Ավանդագրույցներում, հեքիաթներում և էպոսում հիշատակվող մի շարք կոթողներ նույնական են մենհիրների և դրանց համալիրների հետ²: Կան բնական կամ մարդաստեղծ ցից քարերի այնպիսի հիշատակություններ, որոնցում դրանք ընկալվում են որպես քարացած (Գետաշեն) կամ գետնի տակ անցած (Սամշվիլդե)³ հսկաներ կամ սրբերի գերեզմաններ (Մեծ Աբուլ)⁴: Մենհիրների շարքերը (Ձորաց քարեր, Նեմրուփ,

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21T-6A207 և 21AG-6A080 ծածկագրով գիտական թեմաների շրջանակներում:

² Гулакян 1983, 82, 156, 304-305.

³ Джейранов 1898, 64.

⁴ Ростомов 1898, 25-26.

Քանաքեռ) նույնացվում են քարացած զորքի⁵ կամ անասունների հոտի (Փոքր Մասիս, Վասպուրական) հետ⁶: Քննելով քարացած Շամիրամ թագուհու մասին հայկական առասպելը՝ արդեն Ղ. Ալիշանն այն համարել է մենհիրի հնագույն հիշատակություն⁷:

Ցից քարերի գիտական փաստագրումը սկիզբ է առել XIX դ. կեսերին (Վայոց Ձոր⁸, Սյունիք⁹, Գեղարքունիք¹⁰), շարունակվել է 1920-ական թթ.¹¹ և ներկայիս տերմինաբանությամբ սկսել քննարկվել սկսած 1970-ական թվականներից¹²:

Սահմանման չափանիշները

Ցից քարերի սահմանման համար կարևորում ենք դրանց դիտարկումն ըստ մի քանի հատկանիշների՝ մշակում, ճարտարապետական հորինվածք, քանդակ, տարածականության սկզբունք և հնագիտական համատեքստ:

Ըստ մշակման. Ըստ քարամշակման տեխնիկայի՝ ցից քարերը կարող են դասվել երեք խմբի. ա. նախնական մշակում, որին հասնում էին քարաբեկորից առանձին հատվածների հեռացման ճանապարհով (օր.՝ Լուսակն 2, Ձորագլուխ 1, Շամիրամ 13), բ. կոպտատաշ մշակում (այն հավաստված է ցից քարերի մեծ մասում), որը ենթադրում է քարի մակերեսի հետագա հարթեցում ավելի նուրբ գործիքով, գ. սրբատաշ մշակում, որի օրինակները հայտնի են Հարժիսում և Գոմքում: Ցից քարերի մեջ կարելի է առանձնացնել ևս մի խումբ, որում զուգորդվում են մշակման առաջին և երկրորդ տարբերակները (օր.՝ Շամիրամ 1, Գառնառիճ 1, Հարժիս 8, 25 և այլն):

Ըստ ճարտարապետության. Դիտարկելով ցից քարերը որպես փոքրածավալ ճարտարապետական օբյեկտներ՝ հարկ է նշել մի շարք առանձնահատկություններ, որոնք վերաբերում են ինչպես դրանց ընդհանուր կառուցվածքին, այնպես էլ իրանի և գլխամասի կերտվածքին: Ցից քարերի առավել մեծ խումբն աչքի է ընկնում ուղիղ համամասնություններով: Առանձին դեպքերում ցից քարերը կարող են լինել թեք (Ագարակ, Ներքին Սասնաշեն) կամ ճկված (օր.՝ Ամբարի Գյուլ, Հարժիս 14, Ռինդ 1): Հարկ է նշել, որ այս հատկանիշը հաճախ հանդիպում է վիշապօղիների պարագայում¹³:

⁵ Լալայեան 1898, 174-175, Սրուանձտեանց 1874, 47-48, Гарстаузен 1857, 215-217:

⁶ Ծոցիկեան 1917, 413-414:

⁷ Ալիշան 1910, 45:

⁸ Байерн 1871, 308-309, Լալայեան 1904, 246:

⁹ Лисициан 1938, 709-721.

¹⁰ Ивановский 1911, 20, Լալայեան 1908, 63:

¹¹ Քալանթար 1926, 210-211, 221-222, Թորամանյան 1942, 8:

¹² Հատկապես Շենգավիթ, Մոխրաբլուր և Շամիրամ հուշարձանների օրինակով (Аресян 1978, 503-504, հմմտ. Սարգսյան 2004, 295, Areshian 2005, 83-84):

¹³ Բոբոխյան և այլք 2015, 299: Վիշապաքարերի կոր կամ ճկված համամասնությունների մասին, տե՛ս Թումանյան 2015, 101:

Ցից քարերի ճարտարապետական հարդարանքի հաջորդ բաղադրատարրը իրանի կառուցվածքն է: Նախնական մշակման պարագայում իրանը հիմնականում տձև է, այն ժամանակ, երբ ավելի նուրբ մշակված հուշարձանները սովորաբար ունեն զուգահեռանիստի (որպես տարբերակ՝ սալի) տեսք: Հաջորդ խումբը բրգաձև կամ սեղանաձև (օր.՝ Շամիրամ 8, Նավուր 2, Ներքին Սասնաշեն) իրանով քարերն են: Առավել փոքր խումբ են

գլանաձև կամ կլորացող իրանով քարերը (Բազմադրյուր, Մեծաձոր, Խնուս, Շամիրամ 2): Իրանի կլորավուն մշակումը հատուկ է որոշ վիշապ-քարակոթողներին¹⁴:

Ցից քարերի ճարտարապետական հորինվածքի առավել ցայտուն մանրամասներից է հուշարձանի վերնամասի կառուցվածքը: Ցից քարերի իրանի կերտվածքի բազմազանության պարագայում գլխամասի մշակումը հաճախ կարող է տարբերակիչ հատկանիշ լինել: Ընդհանուր առմամբ գլխամասը կարող է լինել ուղիղ (օր.՝ Խնուս, Ղուկասավան 2, Շամիրամ 7, 9-11, Ուջան 1, Բալակ 4), թեք (օր.՝ Ղուկասավան 1, Ձորագլուխ 1 Շամիրամ 3, 6, 8, 12, 14), սալատավոր (օր.՝ Ղուկասավան 3, Ագարակ, Ապարան, Շամիրամ 4 Գառնի 3/2, Հարժիս 13), կտցաձև (Հարժիս 17, 20, 24), կորացող (Եղեգնավան, Բազմադրյուր, Դաշտադեն 2, Ձորագլուխ, Բնունիս 1)¹⁵, հնգանկյուն (Բանդիվան) (նկ. 18), եռանկյուն (Շամիրամ 2, Հարժիս 10)¹⁶:

Հիմնականում ցից քարերը գետնամուխ են, որոշ դեպքերում ստորին հատվածը՝ նեղացող կամ եռանկյուն (Ագարակ, Պեմզաշեն, Իշխանասար, Հարժիս 13, 23, 24, Այլախ 1/9-12): Հազվադեպ են դրոցով կամ լայնացող ստորին հատվածով հուշարձանները, որոնք հավաստված են Հադիճավանք 3, Հարժիս 5, 6 և Գոմք հուշարձաններում:

Ըստ քանդակի. Առավել հաճախ են հանդիպում միջանցիկ անցքերը: Հիմնականում դրանք արվում են ցից քարի վերնամասում: Բացառություն են Հարժիս 15, ինչպես նաև Կռապաշտի տան 1 մենհիրները, որտեղ անցքը տեղադրված է իրանի կենտրոնական հատվածում: Անցքերը հիմնականում հորիզոնական են, հազվադեպ՝ ունկաձև (Ղուկասավան 2):

Քանդակային հաջորդ տարրը փոսիկներն ու խուլ անցքերն են, որոնք մենհիրների վրա առավել հազվադեպ են հանդիպում: Դրանք առկա են Շամիրամ 1, Հարժիս 10¹⁷, Մեծաձոր, Ղուկասավան 2 մենհիրների դիմային հատվածում, թասաձև փորվածք կա Շամիրամ 10 մենհիրի իրանի կենտրոնում: Հատկանշական է, որ Սոյլանի խաչքարացված մենհիրի վրա փոսիկը գա-

¹⁴ Բորոխյան և այլք 2015, 299:

¹⁵ Ուղիղ կամ կլորացող վերնամասը հատուկ է նաև ուրարտական puluse տիպի կոթողներին (Ավետիսյան 2016, 112-113):

¹⁶ Հնգանկյուն գլուխ ունեն նաև մարդակերպ ցից քարերը (Կոռնիձոր, Ալ լիճ): Թերևս այս հատկանիշը կարելի է համարել ցից քարի մարդակերպացման նշան:

¹⁷ Ավետիսյան և այլք 2019, 595:

գաթնային հատվածում է, որը հավանաբար նախատեսված էր որոշակի հեղումների համար, իսկ Ծիծեռնավանքի և Հարժիս 23 մենհիրների վրա փոսիկը հատակին է, հավանաբար հուշարձանի ամրացման համար:

Ցից քարերի քանդակները ըստ տեխնիկայի կարելի բաժանել երեք խմբի՝ փորագիր քանդակ (Ղուրթ թափայում՝ բեկյալ գծերով, ներգծված ուղղանկյուններով), հարթաքանդակ համակենտրոն շրջաններ (Հարժիս 5, 23, 24), բարձրաքանդակ (Լեռնարոտ, Խնածախ 1, Հարժիս 27¹⁸):

Որոշ դեպքերում ցից քարը ստանում է մարդակերպ (Ալ լիճ, Կոռնիձոր, Խոզնավար¹⁹) կամ ֆալիկ (Կռապաշտի տներ 1, Գեղաշեն) ուրվագծեր:

Ըստ տարածականության սկզբունքի և հնագիտական համալրության. Ցից քարերը կարող են տեղադրված լինել մեկուսի, շարքերով, շրջանաձև (կրոմլեխ), զուգահեռ շարքերով (պուրակ) և ցանցաձև²⁰, ինչպես նաև խմբերով (մենհիրների անտառ): Չտեղաշարժված վիճակում մեկուսի տեղադրված ցից քարեր հավաստված են սրբավայրերում (Մոխրաբլուր, Շենգավիթ, Կապուտան, Արդար Դավիթ)²¹:

Ցից քարերի տեղադրման հաջորդ եղանակը մենհիրների «անտառն» է՝ դամբարանների վրա տեղադրված մենհիրներով (Շամիրամ, Հարժիս):

Ցից քարերի շարքեր հավաստված են ինչպես դամբարանադաշտերում (Այգեշատ, Նորակերտ, Զորաց Քարեր, Կռապաշտի տներ²²), այնպես էլ դրանցից դուրս (Խնածախ 3²³) և կիկլոպյան ամրոցների համատեքստում²⁴: Որոշ դեպքերում շարքերով տեղադրումը ենթարկվում է հստակ տրամաբանության: Այսպես, Կռապաշտի տներ համալիրում ամենաբարձր ֆալանան մենհիրը (այժմ զգեստնված) տեղադրված է շարքի կենտրոնում²⁵:

Ընդհանուր քառակուսուն մոտեցող ցից քարերի ցանցային դասավորվածություն ևս հայտնի է (Լեգք)²⁶:

Մենհիրների պուրակներ²⁷ (զուգահեռ շարքեր) Հայաստանում փաստագրված են Աշոցքում, Հարթաշենում (դամբարանադաշտի միջավայրում)²⁸, Նովոսելցովոյում²⁹:

¹⁸ Ավետիսյան և այլք 2015, 200:

¹⁹ Ավետիսյան և այլք 2015, 66, Մկրտչյան 2015, 135:

²⁰ Bayens 1905, 8-10, Ferguson 1877, 51, Aubery 1862, 320.

²¹ Սարգսյան 2004, 295, Areshian 2005, 83-84: Հետազոտությունը՝ Լ. Մկրտչյանի:

²² Գնունի և այլք 2017, 31, Փիլիպոսյան, Ավագյան 2016, 15, Ավետիսյան և այլք 2015, 216:

²³ Ավետիսյան և այլք 2015, 216:

²⁴ Հմայակյան և այլք 2010, 29:

²⁵ Հմմտ. Beneteau-Douillard 2002, 570:

²⁶ Հմայակյան և այլք 2010, 30:

²⁷ Այսօրինակ տեղադրված մենհիրները Զ. Օբերին իրավացիորեն անվանում է արարողակարգի ճանապարհներ (Aubery 1862, 320): Այս վարկածը հաստատվում է Արոն 2-ի օրինակով, որտեղ ցից քարերի շարքը ուղղորդվում էր դեպի N 5 դամբարան (Արեշյան, Թումանյան 1991, 24-25):

²⁸ Հմայակյան և այլք 2010, 28-33:

²⁹ Հետազոտությունները՝ Գ. Սարգսյանի:

Ցից քարերի օրինակներ

Նկ. 1. Մենհիրների պուրակ Հարթաշենում

Նկ. 2. Շամիրամ 1 մենհիրը

Նկ. 3. Գոմբ 1 հուշապյունը

Նկ. 4. Հարժիս 5 հուշապյունը

Նկ. 5. Խնածախ 1 կոթողը

Նկ. 6. Ղուրթ թափա 1 վիշապիդը

Ցից քարերի տեղադրման հաջորդ ձևը ներկայակ եղանակն է (կրոմլեխ)³⁰: Կրոմլեխները հաճախ օղակում են դամբարանները (Խնածախ 5, Ջորաց քարեր, Գոլովինո), սակայն հավաստված են նաև ծիսական հարթակների վրա (Ալյախ):

Առանձին տիպ պետք է համարել նաև կրոմլեխի և շարքի համադրությունը (Կուռի Խարաբա)³¹:

Տիպաբանության խնդիրը

Ցից քարերը, նմանությամբ հանդերձ, կազմում են մի քանի խումբ և տարբերվում են կերտվածքով, ստեղծման ժամանակաշրջանով և հնագիտական համատեքստով:

Մենհիրներ. Մենհիր անվամբ հաճախ ներկայացվում են բոլոր ցից քարերը՝ որպես հիմնական հատկանիշ սահմանելով քարի չափերը (մինչև 3-4 մ) և երկարուկ ձևը³²: Ի հավելումն այս հատկանիշների՝ հաճախ նշվում է կոպտատաշ կամ գրեթե անմշակ լինելու հանգամանքը³³: Այսպիսով, նախնական մշակում ունենալը կամ կոպտատաշ լինելը մենհիրների հիմնական տարբերանշանն է: Գրեթե բոլոր մենհիրները ուղիղ են, իսկ իրանը տձև կամ զուգահեռանիստի տեսք ունի: Քանդակը սահմանափակվում է միջանցիկ անցքերով կամ փոսիկներով: Մենհիրների թվագրումը լուրջ հարցերի տեղիք է տալիս, սակայն Շամիրամի³⁴ և Արուճի դամբարանների³⁵ պեղումները թույլ են տալիս ենթադրել, որ նշված հուշարձանները առավել տարածվում են մ.թ.ա. II հազ. կեսից հետո:

Հուշայություն. Ցից քարերի հաջորդ մեծ խումբը հուշայությունն են³⁶: Ընդհանուր առմամբ, կոթողների այս խումբը տարբերվում է լավ մշակմամբ և գրեթե սրբատաշությամբ: Այսօրինակ սրբատաշ զուգահեռանիստի տեսք ունեցող կոթողներ հավաստված են Գոլովինոյում³⁷, Գոմքում և Հարժիսում: Եթե Հարժիս 5 կոթողը տեղաշարժված է, իսկ նրա հնագիտական համատեքստը վերականգնել հնարավոր չէ, ապա Գոմք 1 կոթողը տեղադրված է ավերված դամբանաբլուրի գագաթին: Հատկանշական է, որ թալանված խցում առկա են վաղ երկաթի դարին բնորոշ խեցեղենի բեկորներ: Հարժիսյան հուշայունը նմանվելով Գոմքի օրինակին՝ ունի համակենտրոն

³⁰ Ներկայումս կրոմլեխ բառով հաճախ բնորոշվում է դամբարանը օղակող ցանկացած քարաշար (տե՛ս Բայբուրյան, Լիսիցյան 1928, 20):

³¹ Ивановский 1911, 20.

³² Բարխուդարյան 1935 33, Мартынов, Шер 1989, 9:

³³ Լիսիցյան, Բայբուրյան 1928, 20:

³⁴ Նյութերը պահվում են ՊԱԹ-ում (Ի/հ 2766-2771):

³⁵ Արեշյան, Թումանյան 1991, 26:

³⁶ Հուշարձանների այս տիպը թեպետ սովորաբար նույնացվում է մենհիրների հետ, սակայն որոշ հետազոտողներ դիտարկում են այն որպես առանձին տիպ (D' Anna, Pinet 2002, 580):

³⁷ Թումյան 1937, նկ. 30:

շրջանի քանդակ³⁸ (հմմտ. նաև Գոլովինոյի դամբարաններից մեկում բացված քարաբեկորները³⁹): Այս քանդակը կարող է որոշակիորեն ճշտել նշված կոթողների գոյության ժամանակաշրջանը: Զարդանախշը հաճախ է հանդիպում մ.թ.ա. VII-V դդ. խեցեղենի և մետաղի վրա⁴⁰, զուգահեռներ ունի ուրարտական և իրանական արվեստում: Գոմքի և Հարժիսի նշված կոթողները մի շարք հատկանիշներով (սրբատաշ մշակում, դրոց) նմանվում են նաև Վանի թագավորության ժամանակաշրջանի կոթողներին⁴¹: Ավելի ուշ՝ Սասանյան շրջանում, գլանաձև սյուները տեղադրված էին Բիշապուրի զոհասեղանների վրա⁴²: Այս բոլոր տվյալների հանրագումարը թույլ է տալիս ենթադրել, որ քննարկվող կոթողները բնորոշ են մ.թ.ա. I հազ. սկզբին:

Կոթողներ. Ցից քարերի համատեքստում հանդես են գալիս քանդակազարդ հուշարձաններ (Լեռնարոտ, Խնածախ 1, Տեղ, Արենիի քրիստոնեացված հուշարձանները)⁴³: Բացի քանդակազարդ մակերեսից, այս տիպի հուշարձանների հատկանշական գծերից կարելի է համարել համեմատաբար լայն համամասնությունները, իսկ երբեմն՝ քառակուսուն մոտեցող լայնակի հատվածը: Այս տիպի կոթողների հետագա զարգացում կարող են համարվել ավելի ուշ շրջանի քանդակազարդ կոթողները (Երվանդաշատ⁴⁴, Հողմիկ⁴⁵):

Այլ տիպեր. Նշված հուշարձանների թվում առանձնահատուկ տեղ ունեն Մոխրաբլուրի և Շենգավիթի ցից քարերը⁴⁶: Վերջիններս, ի տարբերություն դիտարկվող հուշարձանների, տեղադրված են բնակատեղիների սրբատեղիներում: Դրանց ճարտարապետական առանձնահատկություններն այդքան էլ հստակ չեն, ինչպես այլ մենհիրների պարագայում: Բացի այդ, Շենգավիթի կոթողում առկա են պարզունակ ֆալիկ տարրեր (վերնամասի ձևավորում)⁴⁷:

Անցումային ձևեր. Կան նաև ցից քարերի տեսակներ, որոնք միավորում են առանձին տիպեր. դրանց թվում կառանձնացնեինք հետևյալները.

Մենհիր-հուշայուն. Մի շարք կոթողներ ունեն ինչպես մենհիրներին, այնպես էլ հուշայուններին բնորոշ գծեր: Օրինակ՝ համեմատաբար լավ

³⁸ Avetisyan et al. 2017, 5, fig. 5 (15).

³⁹ Թումյան 1937, նկ. 30:

⁴⁰ Հմմտ. բրոնզե ականջօղեր Շվանիձորից (Xnkikyan 2002, pl XXXII/4-5), խեցեղեն Շիկահողից (Xnkikyan 2002, pl. LXXXIII/13, LXXXVI/28):

⁴¹ Հմայակյան 1990, 69-70:

⁴² Ghirshman 1954, tab. 41.

⁴³ Այս տիպի հուշարձանները երբեմն զատվում են մեգալիթների ընդհանուր համատեքստից՝ դասվելով այսպես կոչված պարամեգալիթների թվին (Լոբե 2010, 51):

⁴⁴ Тер-Мартirosов 2015, 37.

⁴⁵ Акопян 2005, 133. այսօրինակ կոթողները (հմմտ. նաև հռոմեական սահմանային կոթողները), Զ. Լե Ռուզիկի կարծիքով, անցումային փուլ են մենհիրի և սահմանաքարի միջև (Le Rouzic 1921, 13, 21):

⁴⁶ Հ. Ավետիսյանի բանավոր հաղորդման համաձայն՝ Ս. Սարգսյանի ուղեգծային արշավների ընթացքում նմանատիպ հուշարձաններ հավաստված են նաև Արարատյան դաշտի այլ վաղ երկրագործական բնակավայրերում:

⁴⁷ Սարգսյան 2004, 295, Areshian 2005, 83-84:

հղկվածությունը և (կամ) հատույթում հստակ քառանկյունությունը: Այսպես, Արտավան 2 մենհիրի կողային հատվածները և դիմային հատվածը լավ մշակված են, անկյունները՝ ընդգծված: Քառակող, ընդգծված անկյուններով թեք վերնամասով մենհիրներ հավաստված են մի շարք վայրերում (Դադի վանքի, Արովյանի Կապույտ խաչ, Հարժիսի Բարևախաչ մատուռի հարավային պատի մեջ ագուցված խաչքարացված մենհիրները)⁴⁸: Նմանատիպ կոթողների փոքրածավալ օրինակներ հայտնի են մի շարք բնակավայրերից և դամբարանադաշտերից (օր.՝ Շահումյան):

Մենհիր-մարդակերպ քանդակ. Արձանների այս տիպը երբեմն համարվում է կոթողի մարդակերպացման փուլերից մեկը, որը կարող է արտահայտվել կոթողին մարդու ռեալորված ուրվագծեր տալով՝ մարդկային ուրվագծեր հիշեցնող բնական քարերի օգտագործմամբ⁴⁹: Այդօրինակ կոթող հայտնաբերվել է Փոքր Ալ լիճը եզերող քարացրոններում (Ալ լիճ 8)⁵⁰: Թեպետ կոթողը խիստ ռեալորված է, սակայն որոշ հատկանիշներ (ինգանկյուն վերին հատված⁵¹) թույլ են տալիս ենթադրելու դրա մարդակերպ լինելը⁵²: Այս տիպի կոթողների հետագա դրսևորումների թվին կարելի է դասել անտիկ շրջանի սխեմատիկ մարդակերպ կոթողները Հողմիկից և Ծիծեռնակաբերդից⁵³:

Հուշայուն-մարդակերպ քանդակ. Առաջին կոթողը (Հարժիս 27) ունի գլանաձև և վեր նեղացող իրան: Մարդկային դեմքը պատկերված է իրանի վերնամասում, գլանաձև ելուստի վրա: Երեսը պատկերելու համար գլանաձև հիմքի առկայությունը հազվադեպ չէ հայաստանյան հուշարձաններում (Այգեշատ, Էրեբունի, Կարմիր Բլուր)⁵⁴: Աչքերը և բերանը փորագիր են, ճակատը և քիթը պատկերված են հարթաքանդակի եղանակով⁵⁵: Այն նմանվում է Այգեշատի դամբարանադաշտում փաստագրված կոթողին⁵⁶: Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ քննարկվող քանդակը նշանավորում է մենհիրների մարդակերպացումը:

Մենհիր (կոթող)-ֆալիկ քանդակ. Այս տիպի կերտվածքների թվին կարելի է դասել Հադիճավանք 3⁵⁷, Գեղաշենի⁵⁸ և Կռապաշտի տներ 1 կուռքերը,

⁴⁸ Ավետիսյան և այլք 2015, 65, Avetisyan et al. 2017, fig. 5 (17):

⁴⁹ Beneteau-Dovillard 2002, 570.

⁵⁰ Ավետիսյան և այլք 2015, 66:

⁵¹ Հնգանկյուն վերնամաս առկա է նաև որոշ մենհիրների պարագայում, օրինակ՝ Բանդիվանում (հետազոտությունը՝ Ա. Բոբոխյանի):

⁵² Միևնույն ժամանակ որոշակի գեներտիկ կապ է դիտարկվում մենհիրների և մարդակերպ արձանների միջև (Beneteau-Dovillard 2002, 570):

⁵³ Հակոբյան 2010, 23:

⁵⁴ Есаян 1980, 54-55, таб. 42/1, 43/3, 46/2.

⁵⁵ Ավետիսյան և այլք 2015, 51, նկ. 10:

⁵⁶ Հետազոտությունները՝ Հ. Ավետիսյանի, Ա. Բոբոխյանի, Ա. Գնունու, Լ. Մկրտչյանի:

⁵⁷ Խաչատրյան 2009, 19-21:

⁵⁸ Հետազոտությունները՝ Վ. Գայսերյանի:

որոնք աչքի են ընկնում ընդգծված ֆալիկ գլխամասով, ինչպես նաև կոպտատաշ կերտվածքով:

Վիշապոիդ. Մենաքարերի մի խումբ կրում է պատկերագիր ցից քարի՝ վիշապաքարի (ծկնակերպ կամ ցլակերպ քառակող կլոր քանդակ) և մենհիրի տարրեր: Վիշապոիդը դասական վիշապաքարից տարբերվում է հաճախ փոքր չափով (հմմտ. Ղուոթ Թափա 1), ձևով (Դարիկ 1), պատկերի բացակայությամբ (Եղնաջուր 1)⁵⁹:

Բնական ցից քարեր. Որոշ բնական օբյեկտներ, օրինակ՝ պաշտվող ժայռերը, ևս կարելի է դասել ցից քարերի թվին (հատկապես տարածված են Սյունիքում և Արցախում, ինչպես նաև Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում)⁶⁰: Նմանատիպ քարաբեկորների վրա առկա են բնական և մարդածին մանրամասներ, որոնք մերձեցնում են դրանց մշակված քարաբեկորների հետ (օր.՝ միջանցիկ անցքեր, հմմտ. Թասիկ, Քյաթուկ, Բադրխան)⁶¹: Անմշակ ցից քարերի հաջորդ խումբը ներկայացված է դամբարաններում (դամբանի գագաթին կամ խցում) տեղադրված ժայռաբեկորներով (Աղվանի)⁶²:

Եզրակացություններ

Թեպետ կանգուն քարե կոթողները Հայաստանում հնուց հատուկ ուշադրության առարկա են եղել (դիցաբանություն, հեքիաթ, էպոս), նշված հուշարձանների մասին առկա տվյալների ընդհանրացումը և տիպաբանումը դեռևս խնդրահարույց են: Այս աշխատանքը փորձ է նախ ներկայացնելու հայկական ցից քարերի սահմանման չափանիշները, որի շնորհիվ արվում է դրանց տիպաբանության առաջարկ: Ըստ այդմ՝ Հայաստանի ցից քարերը կարելի է դասել մի քանի խմբի և ենթախմբի՝ մենհիրներ, հուշասյուներ, կոթողներ, բնական ցից քարեր, այլ տիպեր, անցումային ձևեր: Այս միավորները տարբերվում են միմյանցից ինչպես կերտվածքով, այնպես էլ հնագիտական համատեքստով ու ստեղծման ժամանակաշրջանով: Ցից քարերի և դրանց մասին պատկերացումների սկզբնավորումը կարելի է վերագրել վաղ երկրագործական հասարակություններին, թեև դրանց հստակ փաստագրումն առայժմ տեսանելի է բրոնզի և հատկապես երկաթի դարերի սահմաններում: Հնագույն այդ կոթողներից շատերը, փոխակերպվելով ձևով և բովանդակությամբ, հասել են մինչև մեր ժամանակները, իսկ դրանց մի մասը նույնիսկ չի կորցրել իր նախնական գործառույթային նշանակությունը:

⁵⁹ Հմմտ. Բորիսյան և այլք 2015, 298:

⁶⁰ Ширакуни 1904, 182-217, Մկրտչյան 2015, 132-133, Լալայեան 1897, 188-191, Միրախորեան 1885, 34, 46, 119, Լալայեան 1914, 26, 28-30:

⁶¹ Մկրտչյան 2015, 132, Լալայեան 1897, 190-191:

⁶² Մկրտչյան 2015, 132:

Գրականություն

- Ալիշան Ղ. 1910, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք Հայոց, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 546 էջ:
- Ավետիսյան Հ. 2016, Արամուսից հայտնաբերված puluse կոթողը, Հայագիտության հարցեր, N 2, 109-115:
- Ավետիսյան Հ., Բորոխյան Ա., Գնունի Ա., Սարգսյան Գ. 2015, Բրոնզ-երկաթեդարյան Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 230 էջ:
- Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Մկրտչյան Լ., Բորոխյան Ա. 2019, Վիշապ-քարակոթողների թասաձև փորվածքները և դրանց ընդհանուր զուգահեռները, Բորոխյան Ա., Ջիլիբերտ Ա., Հնիլա Պ. (խմբ.), Վիշապը հեքիաթի և իրականության սահմանին, Երևան, Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հրատ., էջ 591-623:
- Արեշյան Գ., Թումանյան Գ. 1991, Արուճի դամբանատեղի N 5 դամբարանը, Տիրացյան Գ. (խմբ.), ՀՀ-ում 1989-1990 թթ. դաշտային հնագիտական աշխատանքների արդյունքներին նվիրված գիտական նստաշրջան, զեկուցումների թեզիսներ, էջ 24-26:
- Բարխուդարյան Ս. 1935, Խորհրդային Հայաստանի նյութական կուլտուրայի հուշարձանները, Երևան, Պետհրատ, 94 էջ:
- Բորոխյան Ա., Ջիլբերտ Ա., Հնիլա Պ. 2015, Վիշապաքարերի հնագիտություն, Պետրոսյան Ա., Բորոխյան Ա. (խմբ.), Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», էջ 299-396:
- Գնունի Ա., Թադևոսյան Ա., Մկրտչյան Լ. 2017, Շրեշ բլուր, Փիլիպոսյան Ա. (խմբ.), Մեծամորյան ընթերցումներ I, «Պատմամշակութային արգելոց-թանգարանների և պատմական միջավայրի պահպանություն» ՊՈԱԿ հրատ., էջ 25-38:
- Թորամանյան Թ. 1942, Նյութեր հայկական ճարտարապետության պատմության, հ. 1, Երևան, «ԱրմՖԱՆ», 402 էջ:
- Թումանյան Գ. 2015, Վիշապաքարերի պաշտամունքային-կիրառական գործառույթները, Պետրոսյան, Ա. Բորոխյան (խմբ.), Վիշապ քարակոթողները, Երևան, «Գիտություն», էջ 99-120:
- Թումանյան Հ. (կազմ.) 1937, Խորհրդային Հայաստանի պատմական հուշարձանները, հ. I, Դիլիջանի շրջան, Երևան, Պետհամալսարանի տպարան, 38 էջ:
- Լալայեան Ե. 1897, Վարանդայ, Ազգագրական հանդէս, հ. II, էջ 3-244:
- Լալայեան Ե. 1898, Ձանգեզուր, Ազգագրական հանդէս, հ. IV/2, էջ 7-116:
- Լալայեան Ե. 1904, Շարուր-Դարալագեազի գաւառ, Ազգագրական հանդէս, հ. XII, էջ 235-293:
- Լալայեան Ե. 1908, Պեղումներ Նոր Բայազետի գաւառում, Ազգագրական հանդէս, հ. XIX/1, էջ 59-84:
- Լալայեան Ե. 1914, Վասպուրական, Հաւատք, Ազգագրական Հանդէս, հ. XXV, էջ 21-60:
- Լիսիցյան Ա., Բայբուրդյան Ե. 1928, Հնությունների ցուցակագրությունն ու նկարագրությունը, Թիֆլիս-Երևան, Կենտրոնական գավառագիտական բյուրո, 72 էջ:
- Խաչատրյան Ն. 2009, Քարե կոթողներ Հաղիճավանքից, Քալանթարյան Ա., Բադալյան Ռ. (խմբ.), Հայաստանի հնագույն մշակույթ, հ. 3, Երևան, «Մուղնի», էջ 118-121:
- Ծոցիկեան Ս. 1917, Կովկաս-Արարատ, հ. 1, Ֆոէզնո, առանց հրատ. նշման, 468 էջ:
- Հակոբյան Հ. 2010, Ծիծեռնակաբերդի 1998, 2007 թթ. պեղումների հիմնական արդյունքները, Հուշարձան տարեգիրք, հ. 2, Երևան, «Հուշարձան», էջ 21-44:
- Հմայակյան Ս. 1990, Վանի թագավորության պետական կրոնը, Երևան, Հայաստանի ԳԱ հրատ., 158 էջ:

- Հմայակյան Ա., Հակոբյան Հ., Մելքոնյան Մ. 2010, Աշոցքի, Հարթաշենի և Նավուրի մեն-հիրները, Ներսիսյան Ա. (խմբ.), ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղ. գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 25-33:
- Մկրտչյան Լ. 2015, Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտի հուշարձանները պետական պահոցներում, Ավետիսյան Հ., Գնունի Ա., Բորիսյան Ա., Սարգսյան Գ., Սյունիքի սրբազան լանդշաֆտը, Երևան, ԵՊՀ հրատ., էջ 131-144:
- Միրախորեան Մ. 1884, Նկարագրական ուղեւորութիւն ի հայաբնակ գաւառս Արեւելեան Տաճկաստանի, Մաս Ա, Կ.Պոլիս, Տպագրութիւն Մ. Կ. Սարգեան, 203 էջ:
- Սարգսյան Ա. 2004, Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 496 էջ:
- Սրուանձտեանց Գ. 1874, Գրոց-բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Մհերի Դուռ, Կ. Պոլիս Տպագրութիւն Ե. Մ. Տնտեսեան, 192 էջ:
- Քալանթար Ա. 1926, Քարե դարը Հայաստանում, Նորք, N 5-6, էջ 208-232:
- Акопян А. 2005, Охмикский храмовый комплекс, Абрамян Л. и др. (ред.), Археология, этнология и фольклористика Кавказа, Св. Эчмиадзин, Азарашен, с. 130-136.
- Арешян Г. 1978, Исследования в Шамираме, Археологические открытия 1977 г., Москва, «Наука», с. 503-504.
- Байерн, Ф. 1871, О древних сооружениях на Кавказе, Сборник сведений о Кавказе, т. I, Тифлис, Типография главного управления Наместника Кавказского, с. 306-325.
- Гулакян С. 1983, Указатель мотивов армянских волшебных сказок, Ереван, изд. Ереванского университета, 402 с.
- Гакстхаузен А. 1857, Закавказский край, Санкт-Петербург, Типография Главного штаба ЕИВ по учебным заведениям, 500 с.
- Джейранов Ф. 1898, Село Чайкенд Елизаветпольского уезда той же губернии, Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа, т. 25, с. 59-100.
- Եսаяն Ս. 1980, Скульптура древней Армении, Ереван, АН Арм ССР, 76 с.
- Ивановский А. 1911, По Закавказью. Материалы по археологии Кавказа, Москва, Типография А.И. Мамонтова, вып. VIII, 238 с.
- Лисициан С. 1938, Кошун-дашское мегалитическое поселение в Сисиане (Зангезур), Сборник памяти акад. Н.Я. Марра, Москва-Ленинград, с. 709-721.
- Мартынов А., Шер Я. 1989, Методы археологического исследования, Москва, «Наука», 234 с.
- Ростомов И. 1898, Ахалкалакский уезд в археологическом отношении, Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа, т. 25, с. 1-133.
- Тер-Мартirosов Ф. 2015, Ервандашат, Минасян Э. (ред.), Роцца рождения, Ереван, изд. ЕГУ, с. 33-54.
- Цонев Л. 2010, Мегалитите в България, София, «Фараго», 224 с.
- Ширакуни Н. 1904, Зангезурский уезд Елизаветпольской губернии, Сборник материалов по описанию местностей и племен Кавказа, т. 34, с. 182-217.
- Areshian G. 2005, Early Bronze Settlements in the Aarat Plain and its Vicinity, Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan, Berlin, Bd. 37, p. 71-89.
- Avetisyan H., Gnuni A., Bobokhyan A., Danielyan H. 2017, Menhirs of Harzhis, Avetisyan P., Grekyan Ye. (ed.), Biridging Times and Spaces. Papers in Ancient Near Eastern, Mediterranean and Armenian Studies, Oxford, Archaeopress Archaeology, p. 1-10.
- Auberry J. 1862, Wiltshire. The Topographical Collection, London, Longman & Co., 618 p.
- Bayens 1905, The Megalithic Remains of Anglesey, London, Society, 180 p.

- Beneteau-Douillard G. 2002, Anthropomorphic Standing Stones Alignment in South Vandee, Origin and Development of the Megalithic Monuments of Western Europe, International Conference, Bougon, Muse'e des Tumulus du Bougon, vol. 2, p. 560-576.
- D' Anna A., Pinet F. 2002, Standing Stones from the Alps and Mediterranean, Origin and Development of the Megalithic Monuments of Western Europe, International Conference, Bougon Muse'e des Tumulus du Bougon, vol. 2, p. 577-603.
- Ferguson J. 1872, Rude Stone Monuments, London, "John Murrey", 590 p.
- Girshman R. 1954, Iran, London, Pelican Book, 368 p.
- Le Rouzic Z. 1921, The Megalithic Monuments of Carnak and Locmariaquer, London, "H.J. Hall and Company", 39 p.
- Xnkikyan O. 2002, Syunik during Bronze and Iron Ages, Barrington, Mayreni Publishing, 258 p.

ՀԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ «ՑԻՑ ՔԱՐԵՐԸ»

Հայկ Ավետիսյան, Արտակ Գնունի, Լևոն Մկրտչյան, Արսեն Բորիսյան

Ամփոփում

Հին Հայաստանի կանգուն քարերը և դրանց տեսակները մասնագիտական գրականության մեջ ընկալվում են որպես թաղումային հուշարձաններ (ի հիշատակ որևէ նշանավոր մարդու կամ իրադարձության), սահմանաքարեր կամ ճանապարհային ուղեցույցներ, զոհասեղաններ, դատաստանի կամ մաքրագործման վայրեր: Հայկական «ցից քարերի» բնորոշման չափանիշները տրվում են ըստ մշակման, ճարտարապետության, քանդակի, տարածականության սկզբունքի և հնագիտական համատեքստի, ըստ այդմ էլ առաջարկվում է դրանց տիպաբանությունը՝ մենհիրներ, հուշայրուներ, կոթողներ, այլ տիպեր, անցումային ձևեր: «Ցից քարերի» և դրանց մասին պատկերացումների սկզբնավորումը կարելի է վերագրել վաղ երկրագործական հասարակություններին, թեև հստակ փաստագրումն առայժմ տեսանելի է բրոնզի և երկաթի դարերի սահմաններում: Այդ կոթողները մինչև օրս էական դեր են խաղում տեղական համայնքների պատկերացումներում:

Բանալի բառեր՝ Հայկական լեռնաշխարհ, բրոնզի և երկաթի դարեր, «ցից քարեր», մենհիր, հուշայրու, կոթող, անցումային ձև:

«СТОЯЧИЕ КАМНИ» ДРЕВНЕЙ АРМЕНИИ

Гайк Аветисян, Артак Гнуни, Левон Мкртчян, Арсен Бобохян

Резюме

«Стоячие камни» рассматриваются в профессиональной литературе как надгробные памятники (установленные в память об известных лицах или событиях), пограничные камни или указатели дорог, алтари, места суда или очищения. Критерии определения и типологии армянских «стоячих камней» связаны с их формальными и контекстуальными особенностями. Возникновение представления о «стоячих камнях» можно отнести к раннеземледельческим обществам, хотя предположительно они существовали между бронзовым и железным веками. Эти памятники до сих пор играют важную роль в мировоззрении местных общин.

Ключевые слова – Армянское нагорье, бронзовый и железный века, «стоячий камень», менгир, обелиск, памятник, переходная форма.

UPRIGHT "STANDING STONES" OF ANCIENT ARMENIA

Hayk Avetisyan, Artak Gnuni, Levon Mkrtchyan, Arsen Bobokhyan

Abstract

This study is dedicated to the problem of definition of "standing stones" and their types in ancient Armenia. These stones are considered in the professional literature as burial monuments (erected in memory of famous persons or events), boundary stones or road guides, altars, places of judgment or purification. The article focuses on criteria for the definition and typology of Armenian "standing stones", according to their formal and contextual features. The emergence of the perception of "standing stones" can be attributed to the early agricultural societies, although their clear existence is visible between the Bronze and Iron Ages. These monuments still play an important role in the world outlook of local communities.

Key words – Armenian Highland, Bronze and Iron Ages, "standing stone", menhir, obelisk, monument, transitional form.